

महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. राजेंद्र फकिरा बगाटे

सहायक प्राध्यापक / शैक्षणिक समन्वयक,

बहुविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, तथा

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

गोषवारा:

महात्मा गांधी हे केवळ भारतीयच नाहीत तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील महत्वाचे व्यक्ती आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी मोठे योगदान दिलेले आहे. त्यांनी ब्रिटिशांसोबत वैचारिक पद्धतीने दिलेले लढे हे संपूर्ण जगामध्ये आदर्श लढे म्हणून स्वीकारले गेलेले आहेत. २० व्या शतकातील प्रभावी व्यक्ती म्हणून महात्मा गांधी यांना सर्व जगभर ओळखले जाते. महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार क्रांतिकारक मूलभूत आणि उपयुक्त आहेत. ते प्रचलित वर्ण वर्ग प्रभावीत शिक्षण व्यवस्था क्षीण करण्यास व व्यक्तीची बुद्धी सृजनशीलता व कल्पनाशक्ती या मानसिक शक्तींचा विकास करण्यास उपयुक्त आहेत. ते लोकोपयोगी श्रमाला चालना देणारे व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारे आहेत. व्यक्ती व समाजाचे चारित्र्य घडविण्यात उपयुक्त असलेले हे विचार व्यक्तिमध्ये कर्तव्यनिष्ठा व सेवावृत्ती रुजविण्यास सक्षम आहेत. आपल्या समाजाचे वास्तव लक्षात घेऊन मांडलेले हे विचार सामाजिक स्थैर्यास आणि सामाजिक धारणेस मार्गदर्शक आहेत. म्हणून त्यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यवस्थित व गांभीर्याने समजून घेणे आवश्यक आहे.

त्यांनी शिक्षणासंबंधीचे विचार व्यवस्थित पद्धतीने मांडलेले नसले तरीही त्यात सुसंगती आहे. त्यांचे विचार गुजराती, हिंदी, आणि इंग्रजी भाषेत विखुरलेले आहेत. त्यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या अनेक लेखातून आणि भाषांमधून ते प्रकट झालेले आहेत. त्यांनी माझे सत्याचे प्रयोग, हिंद स्वराज्य, रचनात्मक कार्यक्रम, दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह, इत्यादी ग्रंथात हे विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी फिनिक्स आश्रम (१९०४) टॉलेस्टॉय फार्म (१९११) साबरमती आश्रम व गुजरात विद्यापीठ येथे शिक्षणासंबंधी विविध प्रयोग केले या प्रयोगातून अनुभवांतून त्यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आकार घेत होते. परंतु त्यांनी वर्धा येथे २३ ऑक्टोबर १९३७ मध्ये आयोजित केलेल्या शिक्षण

परिषदेत स्वतःचे शिक्षणासंबंधीचे विचार अत्यंत स्पष्ट आणि सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडले. पुढे ही योजना 'वर्धा योजना' 'जीवन शिक्षण' 'बेसिक एज्युकेशन' वा 'मुल्योयोगिक शिक्षण' या विविध नावाने संबोधली जाऊ लागली या योजनेतून त्यांचा शिक्षण विषयक समग्र दृष्टिकोन प्रगट झालेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश हा महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यासणे हा असून या शोधनिबंधासाठी द्वितीय स्रोतांचा उपयोग केलेला आहे.

सूचक शब्द:

महात्मा गांधी, शिक्षणविषयक विचार, मुल्योयोगी शिक्षण

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी हे केवळ भारतीयच नाहीत तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील महत्वाचे व्यक्ती आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी मोठे योगदान दिलेले आहे. त्यांनी ब्रिटिशांसोबत वैचारिक पद्धतीने दिलेले लढे हे संपूर्ण जगामध्ये आदर्श लढे म्हणून स्वीकारले गेलेले आहेत. २० व्या शतकातील प्रभावी व्यक्ती म्हणून महात्मा गांधी यांना सर्व जगभर ओळखले जाते. भारतीय राजकारणात १९२० च्या दशकात ज्या प्रमुख नेत्यांचा उदय झाला त्यात महात्मा गांधी यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर गांधीजीकडे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची सूत्रे आली.

महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार क्रांतिकारक मूलभूत आणि उपयुक्त आहेत. ते प्रचलित वर्ण वर्ग प्रभावीत शिक्षण व्यवस्था क्षीण करण्यास व व्यक्तीची बुद्धी सृजनशीलता व कल्पनाशक्ती या मानसिक शक्तींचा विकास करण्यास उपयुक्त आहेत. ते लोकोपयोगी श्रमाला चालना देणारे व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारे आहेत. व्यक्ती व समाजाचे चारित्र्य घडविण्यात उपयुक्त असलेले हे विचार व्यक्तिमध्ये कर्तव्यनिष्ठा व सेवावृत्ती रुजविण्यास सक्षम

आहेत. आपल्या समाजाचे वास्तव लक्षात घेऊन मांडलेले हे विचार सामाजिक स्थैर्यास आणि सामाजिक धारणेस मार्गदर्शक आहेत. म्हणून त्यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यवस्थित व गांभीर्याने समजून घेणे आवश्यक आहे.

महात्मा गांधीजींना स्वतःला देखील त्यांचे शिक्षणासंबंधीचे विचार महत्त्वाचे वाटतात. ते लिहितात, 'मैने हिंदुस्तान को आज तक जो बहुत सी चीजे दि उन सभी मे यह योजना और पद्धती सबसे बड़ी चीज है और मैं मानता हूँ की इस से ज्यादा अच्छी चीजे मैं देश को नहीं दे सकुंगा।' सुप्रसिद्ध तत्वज्ञ डॉ. राधाकृष्णन महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे महत्त्व सांगताना लिहितात की, देशाच्या इतिहासात अत्यंत आणीबाणीच्या वेळी सुदैवाने आपल्याला गांधीजींच्या विचारांचा लाभ झाला त्यामुळे आपण अपेक्षित असलेल्या नवीन भारताची निर्मिती करू शकू. गांधीजींच्या विचारात काही त्रुटी असतील, परंतु समग्रवृत्तीने विचार केल्यानंतर ही शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त आहे हे मान्यच करावे लागेल. त्यांची मुल्योद्गी शिक्षण योजना शिक्षण संस्थेला मिळालेली एक मौलिक देणगी आहे. सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ञ जॉन ड्युई या संदर्भात लिहितात महात्मा गांधींची शिक्षण पद्धती ही इतर सर्व शिक्षण पद्धतींच्या पुढचे पाऊल आहे असे मला खात्रीने वाटते. तिच्यात प्रचंड शुद्ध सामर्थ्य आहे. या क्रांतिकारक शिक्षण प्रयत्नातूनच भारतापासून आम्हाला पुष्कळ शिकता येईल अशी मला आशा आहे. जॉन ड्युई यांच्या या उद्गारावरून महात्मा गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार किती महत्त्वाचे आहेत हे आपल्या लक्षात येते.

३१ जुलै १९३७ रोजी हरिजन या नियतकालिकात त्यांनी शिक्षणाचा अभिप्रेत असलेला अर्थ सांगितलेला आहे, त्यांच्यामते, व्यक्तीच्या ठिकाणी असलेल्या शारीरिक मानसिक व आत्मिक शक्तींचे उन्नयन करणे होय. मनुष्य म्हणजे केवळ शरीर बुद्धी हृदय किंवा आत्मा नव्हे तर या सर्वांचा सुसंगत मेळ शिक्षणाद्वारे साध्य झाला पाहिजे हेच शिक्षणाचे अर्थशास्त्र होय. 'केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे त्याचा प्रारंभ देखील नव्हे; तर आत्मा व मन यांचा पूर्ण विकास करून व्यक्ती मधील सर्वोत्कृष्ट गुणांची अभिव्यक्ति करणे हे शिक्षणाचे मर्म आहे.' त्यांनी शिक्षणासंबंधीचे विचार व्यवस्थित पद्धतीने मांडलेले नसले तरीही त्यात सुसंगती आहे. त्यांचे विचार गुजराती, हिंदी, आणि इंग्रजी भाषेत विखुरलेले आहेत. त्यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या अनेक लेखातून आणि भाषांमधून ते प्रकट झालेले आहेत. त्यांनी माझे सत्याचे प्रयोग, हिंद स्वराज्य,

रचनात्मक कार्यक्रम, दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह, इत्यादी ग्रंथात हे विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी फिनिक्स आश्रम (1904) टॉलेस्टॉय फार्म (1911) साबरमती आश्रम व गुजरात विद्यापीठ येथे शिक्षणासंबंधी विविध प्रयोग केले या प्रयोगातून अनुभवांतून त्यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आकार घेत होते. परंतु त्यांनी वर्धा येथे 23 ऑक्टोबर 1937 मध्ये आयोजित केलेल्या शिक्षण परिषदेत स्वतःचे शिक्षणासंबंधीचे विचार अत्यंत स्पष्ट आणि सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडले. पुढे ही योजना 'वर्धा योजना' 'जीवन शिक्षण' 'बेसिक एज्युकेशन' वा 'मुल्योद्गी शिक्षण' या विविध नावाने संबोधली जाऊ लागली या योजनेतून त्यांचा शिक्षण विषयक समग्र दृष्टिकोन प्रगट झालेला आहे.

महात्मा गांधीजी दूरदृष्टीचे होते. देश स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाला कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता भासेल, त्या सर्वांचा त्यांनी विचार केलेला होता. स्वराज्य प्राप्त झाल्यानंतर झेंडा बदलला की शिक्षण बदलले पाहिजे, या मताचे ते होते म्हणून ते स्वातंत्र्यानंतर देशात कोणत्या प्रकारचे शिक्षण दिले पाहिजे चारित्र्यसंपन्न स्वावलंबी आणि स्वतंत्र वृत्तीची तरुण पिढी घडवून नवा समाज कसा निर्माण करता येईल या प्रश्नांसंबंधी सतत चिंतन करीत असत या चिंतनात त्यांच्या शिक्षण विषयक विचारांचा उगम आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१. महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा घेणे.
२. महात्मा गांधी यांच्या मुल्योद्गी शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने द्वितीय स्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला असून यामध्ये प्रकाशित अप्रकाशित साहित्य, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, साप्ताहिके इत्यादी साधनांचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

मेकॉले प्रणित शिक्षण प्रणालीची समीक्षा:

महात्मा गांधीजींच्या मते प्रचलित मेकॉले प्रणित शिक्षण व्यवस्था निरुपयोगी व सदोष आहे. प्रशासनाला उपयोगी पडणारे कारकून तयार करणे हा या व्यवस्थेचा प्रधान हेतू आहे. यातून विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा व स्वतंत्र विचार करण्याच्या वृत्तीचा विकास होत नाही. ही व्यवस्था त्यांच्या सृजनशील शक्तीवर आधार करणारी आहे. साध्या सोप्या साधनांना महत्त्व देणारी ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांचा नैतिक विकास करू शकत नाही. कारण यातून बाहेर पडणारे

विद्यार्थी त्यांच्या वासना व विकारांवर नियंत्रण ठेवण्यास असमर्थ असतात. विद्यार्थ्यांना निरर्थक ओझे वाहावयास लावणारी ही व्यवस्था त्यांच्यात सेवावृत्ती व जबाबदारीची जाणीव रुजवू शकत नाही. आनंददायी व आकर्षक नसलेल्या या व्यवस्थेत सामाजिक वास्तव्य व राष्ट्रीय आकांक्षा यांची प्रतिबिंब उमटत नाही. ही व्यवस्था विद्यार्थी आणि समाज या दोघांच्याही उपयोगाची नाही. कारण यात समाजाची आव्हाने पेलण्याची क्षमता नाही. या व्यवस्थेतून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतःचे देखील पोट भरण्याची सामर्थ्य नसते. यातून शिकलेल्या व्यक्ती समाजाला फसवतात त्रास देतात आणि समाजाचे शोषण करतात. या व्यवस्थेने करोडो भारतीयांना गुलामगिरीत टाकलेले आहे. ते 'हिंदू स्वराज्य' मध्ये लिहितात, मॅकॉलोनी ज्या शिक्षणाचा पाया घातला तो खरे म्हणजे गुलामगिरीचा पाया होता. या शिक्षणामुळे विद्यार्थी स्वतःच्या समाज आणि संस्कृती पासून तुटत आहेत. म्हणून महात्मा गांधीजींनी निस्तेज परावलंबी व चारित्रहीन तरुण पिढी निर्माण करणाऱ्या देशाच्या अंधपतनास कारणीभूत ठरणाऱ्या व विषमश्रित दुधासारख्या या प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेवर कडाडून टीका केली व देशासमोर स्वतःचे क्रांतिकारक विचार मांडले. त्यांनी शिक्षणाचा अर्थ शिक्षणाचे प्रयोजन शिक्षणाचे माध्यम अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तके शिक्षक विद्यार्थी बाल शिक्षण प्रौढ शिक्षण स्त्रियांचे शिक्षण दलितांचे शिक्षण धार्मिक शिक्षण आदी, शिक्षणाच्या अंगोपांगांना स्पर्श करणारे नाविन्यपूर्ण विचार मांडलेले आहेत.

शिक्षणाची उद्दिष्टे:

महात्मा गांधीजी कोणत्याही प्रश्नांचा सर्वांगीण व संतुलित पद्धतीने विचार करतात. त्यांनी शिक्षणाची उद्दिष्टे समग्र रीतीने व संतुलित स्वरूपात मांडलेली आहेत शिक्षणाची उद्दिष्टे व्यक्तीनिष्ठ असावीत की समाजनिष्ठ, त्यांच्या मते ही दोन्ही उद्दिष्टे परस्पर पूरक आहेत व्यक्ती हीच शिक्षणाचा केंद्रबिंदू असली पाहिजे. परंतु व्यक्तीने देखील हे लक्षात घेतले पाहिजे की तिचा विकास समाजामुळे होतो तिच्या जीवनाची सफलता सामाजिक सेवेतच असते. गुलामगिरीतून मुक्ती ज्यायोगे मिळते तेच खरे शिक्षण होय यावरून त्यांना अभिप्रेत असलेल्या शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची कल्पना येते.

१. **चारित्र्याची बांधणी:** महात्मा गांधीजींच्या मते, शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्याची बांधणी करणे हे आहे. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या

चारित्र्याची जडणघडण झाली पाहिजे, त्यांच्या चारित्र्याचे संवर्धन झाले पाहिजे. म्हणून महात्मा गांधी म्हणतात नीती शिक्षणावर भर दिल्याशिवाय आपल्याला सुटका नाही. नीतीशिक्षण देणे अवघड गोष्ट नाही, यासाठी आपल्याला पाश्चात्य शब्द नाकारावी लागेल. चारित्र्य घडविणारे शिक्षणच खरे शिक्षण असते असे त्यांचे ठाम मत आहे. कोलंबो येथील एका महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांसमोर बोलताना ते म्हणतात शिक्षणाला शुद्ध चारित्र्याची बैठक नसेल तर त्या शिक्षणाची किंमत शून्य आहे. त्या शिक्षणाला सत्य निष्ठेचा आणि शुद्धतेचा भरभक्कम आधार नसेल तर ते कुचकामी ठरेल. आपल्या जीवनातील व्यक्तिगत शुद्धता पावित्र्य याकडे तुमचे लक्ष नसेल तर तुमचा नाश होईल. केवळ तुमच्या पांडीत्याला काही किंमत नाही यावरून हे स्पष्ट होते की ते शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्य संवर्धनाला सर्वात जास्त महत्त्वाचे स्थान देतात.

२. **विवेकशीलता विकसित करणे:** महात्मा गांधीजींच्या मते शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये विवेकशीलता विकसित झाली पाहिजे. त्यांना शुभ अशुभ योग्य अयोग्य चांगले वाईट यात भेद करता आला पाहिजे. विवेक न शिकविणारे शिक्षण खरे शिक्षण नसते. म्हणून त्यांनी असे प्रतिपादन केलेले आहे की आपण मानव विचार करणारे प्राणी आहोत शिक्षणाच्या काळात सत्य कोणते असत्य कोणते, कटू भाषण कोणते, मधुर भाषण कोणते, शुद्ध वस्तू कोणती अशुद्ध वस्तू कोणती यात विवेक करायला शिकले पाहिजे. तत्वतः त्यांच्या मते शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये सत्य अहिंसा संयम सहनशीलता त्याग सेवा समता स्वातंत्र्य आणि न्याय आदी मूल्य आणि सदगुणांचे संस्कार केले पाहिजेत. त्याशिवाय शिक्षणातून चांगला माणूस व लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक असणारा जबाबदार नागरिक आपल्याला घडविता येणार नाही. शिक्षणाचा हेतू आदर्श नागरिक तयार करणे हा असला पाहिजे. महात्मा गांधींच्या मते शिक्षणाचे अंतिम ध्येय शील संपन्न विवेकी आणि जबाबदार नागरिक तयार करणे हेच असते. परंतु त्यासाठी शिक्षण संस्थांनी विद्यार्थ्यांच्या विचारात शब्दात आणि कृतीत शुद्धता कशी राहिल याकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजेत.
३. **आत्मनिर्भरता:** महात्मा गांधीजी यांच्या मते शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मनिर्भरता निर्माण झाली

पाहिजे. विद्यार्थी शिक्षक आणि शिक्षण संस्था आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या पाहिजेत. गांधीजींच्या समोर देशातील साडेसात लाख खेड्यातील दारिद्र्य आणि बेकारी कशी संपवता येईल. लोकांच्या मूलभूत गरजा कशा पूर्ण करता येतील. ग्रामीण जीवन कसे बदलता येईल असे प्रश्न होते. शिक्षणाने हे प्रश्न सोडविण्यास मदत केली पाहिजे म्हणून त्यांनी पुस्तक केंद्रीय शिक्षणाऐवजी हस्तोद्योग केंद्रित शिक्षणाचा पुरस्कार केला. ते असा प्रश्न विचारतात की जे शिक्षण जगण्यासाठी कला हस्तगत करून देत नाही ते शिक्षण काय कामाचे. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचे आणि समाजाचे प्रश्न सुटले पाहिजेत म्हणून त्यांनी शिक्षणात श्रम व उत्पादकता यावर अधिक भर दिलेला आहे. शिक्षणात त्या परिसराच्या भौतिक व सामाजिक गरजांचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे. त्यातून भूक दारिद्र्य आणि बेकारी आधी प्रश्न सोडविण्यास मदत झाली पाहिजे म्हणून त्यांनी आग्रहपूर्वक हस्त व्यवसायातून शिक्षण या कल्पनेचा आग्रह धरला त्यांच्या मते हस्त व्यवसायातून शिक्षण झाल्याशिवाय व्यक्ती व समाज आर्थिक दृष्ट्या आत्मनिर्भर होणार नाहीत व शिक्षण स्वाश्रमी बनणार आहे.

४. **समाजसेवा:** महात्मा गांधीजींच्या मते शिक्षणाचे उद्दिष्ट समाजोपयोगी विद्यार्थी निर्माण करणे हे असले पाहिजे. ते शिक्षणाकडे सामाजिक क्रांतीचे साधन म्हणून पाहतात. त्यांच्या मते शिक्षणातून सामाजिक विकास व सामाजिक परिवर्तन झाले पाहिजे. त्यांच्या मते शिक्षणातून सामाजिक बदल झाला पाहिजे यासाठी समाजसेवा हा विषय शिक्षणाचा अविभाज्य व आवश्यक भाग केला पाहिजे. शिक्षणाने विद्यार्थ्यांत सेवा व त्याग वृत्ती रुजविण्याचे कार्य झाले पाहिजे. विद्यार्थी आणि शिक्षण संस्था यांचा समाजाशी सतत संपर्क राहिला पाहिजे. म्हणून त्यांनी या योजनेत निरनिराळे सण जयंती वा पुण्यतिथी त्यात राष्ट्रीय उत्सव, भाषणे, चर्चा, वादविवाद सहली भेटी, ग्रामसफाई इत्यादी उपक्रमांना महत्त्वाचे स्थान दिलेले होते. या उपक्रमांमुळे शिक्षण संस्था आणि समाज यांच्या संपर्क व संवाद वाढतो समाज विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण होते. विद्यार्थ्यांमागे सामाजिक जाणीव व समाजसेवेची भावना वाढीस लागते म्हणून विद्यार्थ्यांना समाजसेवेसाठी तयार करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट असावे असे त्यांना वाटते.

५. **अभ्यासक्रम:** अभ्यासक्रम शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे प्रभावी साधन असते. याची महात्मा गांधीजींना कल्पना होती. त्यांच्या मते अभ्यासक्रम हा जीवन केंद्रित असावा तो विद्यार्थ्यांना भौतिक सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक वातावरणाची समायोजन करण्यास उपयोगी पडावा. तो सर्वांगीण विकास आणि आर्थिक स्वावलंबन या दोन तत्वांना केंद्र मानून तयार करावा. तो उद्योग क्रिया व उत्पादकता याला चालना देणारा असावा. बदलत्या गरजा व प्रश्न यांचा विचार करण्याइतपत तो लवचिक असावा.

६. **शिक्षणाचे माध्यम:** महात्मा गांधीजींच्यामते संपूर्ण शिक्षण मात्र भाषेतून घ्यावे ते इंग्रजीच्या माध्यमातून शिक्षण देण्याच्या विरोधात होते. इंग्रजीतून शिक्षण देणे म्हणजे विद्यार्थ्यांचा नैसर्गिक विकास खुंटविणे व त्यांची नवनिर्माण क्षमता कमी करणे होय. म्हणून ते लिहितात इंग्रजी माध्यमाचा आग्रह धरणे म्हणजे ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीचे जतन करणे होय. मातृभाषा ही सक्षम संस्कृती व समृद्ध संस्कृती निर्माण करण्यास लाभदायक असते.

७. **अध्यापन पद्धती:** महात्मा गांधीजींच्या मते हस्तव्यवसाय पद्धती ही अध्ययन व अध्यापनासाठी उपयुक्त असते. म्हणून ते विद्यार्थ्यांना हस्त व्यवसायातून शिक्षण घ्यावे असे सांगतात. प्रत्यक्ष कृतीच्या माध्यमातून अध्ययन व अध्यापन केल्यास ते परिणामकारक ठरते. म्हणून ते म्हणतात खरे बौद्धिक शिक्षण हे शरीराच्या हात पाय डोळे व नाक इत्यादींच्या योग्य वापरातून होऊ शकते म्हणून त्यांनी अध्ययन व अध्यापनासाठी समन्वय प्रकल्प पद्धती यांचा पुरस्कार केला आहे. विद्यार्थी जितके अधिक अनुभव घेतील तितके त्यांचे ज्ञान व्यापक व खोल होईल अनुभवातून शिक्षण घ्यावे हे तत्व त्यांच्या पद्धती मागे आहे परंतु दिला जाणारा अनुभव मात्र जीवोन्मुख असावा असा त्यांचा आग्रह होता.

८. **शिक्षक:** महात्मा गांधीजींनी शिक्षणात शिक्षकाला देखील महत्त्वाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान दिले आहे. शिक्षकांचे मुख्य कार्य विद्यार्थ्यांच्या सर्व क्षमता व शक्तींचा विकास करणे व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देणे हे असते शिक्षकांनी केवळ पुस्तकी ज्ञान देण्याचे व विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात माहिती कोमण्याचे काम करता कामा नये. त्यांनी

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला उचित आकार दिला पाहिजे शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या जीवनात प्रेरणा देणारा प्रेरक बनला पाहिजे त्यांनी विद्यार्थ्यांना विवेकी बनविले पाहिजे शिक्षकांनी आपला विषय संपूर्ण तयारीनिशी शिकविला पाहिजे. त्यांच्यामध्ये शिक्षक त्यागी व सहिष्णू वृत्तीचा असावा त्यांच्या हृदयता असावी तो देहवादी असावा त्यांनी शिक्षणाकडे स्वच्छ दृष्टीने पाहिले पाहिजे त्यांच्या मनात कोणत्याही व्यक्तीला विचारसरणी यांच्या विषयी पूर्वग्रह असता कामा नये त्यांनी स्वतःच्या कृतीतून विद्यार्थ्यांसमोर आदर्श ठेवला पाहिजे त्यांनी कोणतेही काम विद्यार्थ्यांना सांगण्यापूर्वी स्वतः प्रथम केले पाहिजे त्यांनी विद्यार्थ्यांसोबत काम केल्यास त्यांचा विद्यार्थ्यांवर अनुकूल परिणाम होतो. त्यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या त्रुटी न रागावता सहजरीत्या त्यांना दाखवून दिल्या पाहिजेत तरच तो विद्यार्थ्यांचा खरा मित्र मार्गदर्शक व तत्वज्ञ होऊ शकतो.

९. **विद्यार्थी:** महात्मा गांधीजी विद्यार्थी केंद्रीय शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. विद्यार्थी हा देशाच्या भविष्याचा व विकासाचा मुख्य आधार असतो अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी आचारसंहिता सांगितलेली आहे विद्यार्थ्यांनी स्वतःचे ज्ञान वाढवावे. त्यांच्या विचार आणि आचारात शुद्धता व विनम्रता असावी. त्यांनी स्वयं नियंत्रण या तत्त्वाचा वापर करून वागावे त्यांचे विचार व आचार पवित्र असले पाहिजेत. त्यांनी विद्यार्थिनी भगिनींशी शुद्ध व सभ्यवर्तन ठेवले पाहिजे. त्यांनी स्वतः तर राष्ट्रीय भाषा शिकलीच पाहिजे व इतरांनाही शिकवली पाहिजे विद्यार्थ्यांनी शिकलेले नवीन सिद्धांत व विचार त्यांचे मातृभाषेत भाषांतर केले पाहिजे त्यांनी कोणत्याही पक्षीय राजकारणात सहभागी होऊ नये. त्यांनी राष्ट्रीय कार्यासाठी मात्र कार्य करावे. स्वतः राष्ट्रगीत वंदे मातरम गीत म्हणावे ध्वजांकित गुंड्या व बिल्ले लावावे समाजातील जातीयता व अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करावा समाजात वेळ प्रसंगी उद्भवणाऱ्या जातीय दंगली स्वतःचा जीव डोक्यात घालून समविण्याचा प्रयत्न करावा त्यांनी त्यांचे शेजारी जखमी झाली किंवा आजारी पडल्यास प्रथम उपचार व अन्य वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून द्यावी रुग्णांची सुश्रुषा करावी त्यांनी ग्रामसेवेचे कार्य एक वृद्ध म्हणून करावे सुट्टीचा दिवस त्यांच्या शाळा महाविद्यालयाच्या जवळच्या खेड्यात

घालवावा येथे ग्रामसफाई करावी लोकशिक्षण व लोकप्रभोधनाचे कार्य करावे स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी व ते अर्थपूर्ण करण्यासाठी सतत दक्ष रहावे त्यासाठी आवश्यक ती सर्व कामे त्यांनी केली पाहिजेत विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या विचार व आचारात सत्य आणि पावित्र्य याला सर्वोच्च स्थान दिले पाहिजे. म्हणून महात्मा गांधी विद्यार्थ्यांना सत्यवादी व पवित्र जीवन जगा असा सल्ला देतात.

मुल्योगी शिक्षणाची तत्त्वे:

महात्मा गांधी आदर्शवादी होते पण ते व्यवहारवादीही होते. त्यांनी शिक्षणाचा व्यवहारिक दृष्टीने विचार केलेला आहे. त्यांना देशाच्या मूलभूत गरजांची आणि प्रश्नांची संपूर्ण जाणीव होती. देशातील गरीब माणूस त्यांच्या पाल्याच्या शिक्षणावर खर्च करू शकत नाहीत. त्यांना त्यांच्या मुलांची त्यांच्या धंद्यासाठी मदत घ्यावी लागते म्हणून त्यांनी सामान्यांच्या शिक्षणावर अधिक भर दिला. त्यांनी शिक्षणात शारीरिक श्रम आणि श्रम प्रतिष्ठा या दोन तत्वांना केंद्रीय स्थान दिलेले आहे. विद्यार्थ्यांनी स्वयं प्रयत्नांनी स्वतःच्या परिसराचे ज्ञान संपादन करावे आणि ते जीवनातील दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी व प्रश्न सोडविण्यासाठी वापरावे तसे त्यांचे मत होते. त्यांनी शिक्षणात अभिरुची प्रत्यक्ष कृती आणि विविधता या घटकांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. त्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील शोषण व केंद्रीकरण यांचे समूळ उच्चारण करावयाचे होते. सर्वोदय समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग व्हावा अशी त्यांची इच्छा होती म्हणून त्यांनी नई तालीम ही शिक्षण विषयक योजना मांडली त्यांनी येरवडा जेलमध्ये असताना 1932 मध्ये या योजनेची खालील तत्त्वे एका निबंधात मांडलेली आहेत.

१. देशातील स्त्री-पुरुषांना साक्षर करावे.
२. शारीरिक श्रम शिक्षणाचा अविभाज्य भाग असावा, विद्यार्थ्यांचा शिक्षणातील बहुसंख्य वेळ शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली शारीरिक श्रमामध्ये जावा.
३. त्यांना त्यांचा कल अभिरुची व परिस्थिती हे लक्षात घेऊन काम करावे.
४. त्यांना कामाच्या प्रक्रियेचे संपूर्ण ज्ञान करून देण्यात यावे.
५. त्यांना वस्तूचे ज्ञान होऊ लागल्यानंतर सामान्य ज्ञान व साहित्याचे ज्ञान द्यावे.

६. प्रारंभ पासून त्यांना चांगले हस्ताक्षर कसे काढावे ते शिकवावे.
७. त्यांना लिहिण्यापूर्वी वाचावयास शिकवावे.
८. सर्व प्रकारचे शिक्षण मातृभाषेतून द्यावे.
९. अध्यापनासाठी खेळ पद्धतीचा उपयोग करावा.
१०. त्यांच्या शिक्षणाचा दुसरा टप्पा 16 व्या वर्षानंतर सुरु करावा व त्यात शारीरिक श्रमाचा समावेश करावा.
११. भावी आयुष्याची तयारी करून घेण्यासाठी त्यांना उद्योगातून शिक्षण द्यावे.
१२. त्यांनी जगाचा इतिहास भूगोल वनस्पतीशास्त्र व गणित यांचे सामान्य ज्ञान संपादन करावे.
१३. प्रत्येक विद्यार्थ्यांना हिंदी ही राष्ट्रभाषा शिकवावी.
१४. 16 वर्षांच्या विद्यार्थ्यांनी पेरणी स्वयंपाक इत्यादी जीवनोपयोगी कौशल्ये अवगत करावीत.
१५. शिक्षण स्वाश्रमी असावे.
१६. शिक्षक तज्ञ व शील संपन्न असावेत, त्यांच्यात सेवावृत्ती असावी.
१७. 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुला मुलींना शिक्षण मोफत व शक्तीचे करावे.
१८. शिक्षण संस्थांमधून कोणत्याही विशिष्ट धर्माचे शिक्षण देता कामा नये.
१९. त्यांना विशिष्ट शिक्षण घेण्याची सक्ती करू नये, त्यांना त्यांचे इच्छेप्रमाणे शिकण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात यावे.
२०. शिक्षणासाठी भव्य व महागड्या इमारतीची आवश्यकता नाही.
२१. कला महाविद्यालयाच्या शिक्षणाच्या खर्चाची जबाबदारी समाजाने स्वीकारावी.
२२. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाहीला पूरक मूल्यांचे संवर्धन करावे.
२३. उच्च शिक्षण ही सुशिक्षितांना मिळालेली विशेष संधी असते, म्हणून त्यांनी समाजाचे ऋण मानले पाहिजे व स्वतःच्या ज्ञानाचा समाजाला व राष्ट्राला अधिकाधिक उपयोग करून दिला पाहिजे.

समारोप:

अशाप्रकारे महात्मा गांधी यांनी भारतीय समजमन घडविण्यात व उद्याचा नागरिक म्हणून भारतीय नागरिक निर्माण करण्यात शिक्षण पद्धतीचा साधन म्हणून केलेला उपयोग सर्वश्रुत आहे. व्यक्तीच्या जीवनामध्ये चारित्र्य घडविण्याची व स्वावलंबनाची आवश्यकता त्यांनी आपल्या

शैक्षणिक विचारातून मांडली आहे. मुल्योगी शिक्षण पद्धतीतून त्यांनी 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुला मुलींना शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे. माध्यम मातृभाषा असावे आणि हस्तकला निगडीत शिक्षण राबवून आत्मनिर्भरतेचे पाठ देण्याचे तत्वज्ञान महात्मा गांधीजी यांनी मांडले आहे. त्यांच्या या विचारामधून स्वावलंबी व चारित्र्य संपन्न शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ:

- ✦ कुंभार नागोराव (२०१२), 'महात्मा गांधीजींचे सामाजिक तत्त्वज्ञान, लातूर अरुणा प्रकाशन, पृ. क्र. ५८-७४.
- ✦ देवनाळकर एस. एस. (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधीजींच्या शिक्षणविषयक विचारांचा चिकित्सक अभ्यास' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. २३७-२३८.
- ✦ दामाजीवाले एम. डी. (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. २३३-२३६.
- ✦ गिरी माधुरी गोविंद (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. ५३-५५.
- ✦ आवते प्रियांका (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधी व नई तालीम शिक्षण पद्धती' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. १५२-१५४.
- ✦ बगाटे राजेंद्र (२०१६) सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्या, औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन. पृ. क्र. ३९-५३.
- ✦ तोंडारे विजय (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. ३११-३१३.
- ✦ सरदार गंगाधर बाळकृष्ण (2009) गांधी आणि आंबेडकर', पुणे, सुगावा प्रकाशन.
- ✦ पवार ना. ग. (२००४) शिक्षण क्षेत्रातील विचारवंत, पुणे, नित्यनूतन प्रकाशन.
- ✦ गोनारकर संघमित्रा (२००९) शैक्षणिक विचारवंत, नांदेड, निर्मल प्रकाशन.
- ✦ सुराणा पन्नालाल (जून २००४), गांधीजींची ओळख, पुणे, सुगावा प्रकाशन.